

Ю.І. Головка
(м. Запоріжжя)

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ БЛОКАДИ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

В статті аналізується джерельна база того напрямку вітчизняної соціальної історії, що вивчає зовнішньоекономічні зв'язки Новоросії початку ХІХ ст. з оточуючим світом. Відмічено непересічне значення в цьому плані матеріалів Архіву зовнішньої політики Росії, документів з фондів Департаменту міністра комерції, Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства комерції, генерал-прокурора Сенату Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), фонду Комерц-колегії Російського державного архіву давніх актів (м. Москва), кримських архівів, видрукуваної частини Повного Зібрання законів Російської Імперії (ПСЗ), ряду тогочасних періодичних видань. Детально охарактеризована більша частина їх, здійснено розподіл наявного матеріалу за видами й типами, встановлено роль кожного з них у висвітленні теми. Подано цілісну й вивірену картину торгівельної діяльності найважливіших регіональних митниць, динаміку заходу іноземних торгівельних суден у тамтешні порти, тощо.

Ключові слова: джерелознавство, збірки документів, масові джерела, архіви, південь України, Новоросія, зовнішня торгівля, соціально-економічна історія, регіональні митниці, чорноморські порти.

В статье анализируется источниковедческая база того направления отечественной социальной истории, которое изучает внешнеэкономические связи Новороссии начала ХХ ст. с окружающим миром. Отмечено важное значение в этом плане материалов Архива внешней политики России, документов из фондов Департамента министра коммерции, Департамента внешней торговли этого же ведомства, генерал-прокурора Правительствующего Сената (РГИА в Санкт-Петербурге, РФ), фонда Коммерц-Коллегии РГАДА (г. Москва, РФ), архивов Автономной республики Крым, опубликованной части ПСЗ Российской Империи, ряда периодических изданий того времени. Детально характеризуется большая часть их, осуществлена классификация всего наличного материала по видам и типам, установлена роль каждого из них в целостном раскрытии заявленной темы. Дана целостная и проверенная картина торговой деятельности целого ряда региональных таможен, изображена динамика захода иностранных судов в основные новороссийские порты, т.д.

Ключевые слова: источниковедение, сборники документов, массовые источники, архивы, юг Украины, Новоросия, внешняя торговля, социально-экономическая история, региональные таможи, черноморские порты.

The article analyzes the source base of the direction of national social history, which studies economic ties Novorossiya beginning of the XX century with the world. The importance of this in terms of materials Archive of Foreign Policy of Russia, documents from the Minister of the Department of Commerce, Department of Foreign Trade of the same department, procurator-general of the Governing Senate (State Historical Archive in St. Petersburg, Russia), Foundation Board of Commerce RGADA (Moscow, Russia), Archives of the Autonomous republic of Crimea, the published part of CCL of the Russian Empire, a series of periodic publications of the time. Characterized in detail most of them, and to classify the entire available material on the kinds and types, the role of each of them in a consistent disclosure of the topic. Dana and proven holistic picture of the trading activities of a number of regional customs, shows the dynamics of foreign vessels in the main port of Novorossiysk, etc.

Keywords: *Chronology, collections of documents, mass sources, archives, southern Ukraine, Novorossiisk, foreign trade, social and economic history, regional customs, the Black Sea ports.*

Континентальна блокада вже майже двісті років залишається одним із найбільш дискусійних питань в історіографії наполеонівських війн та міжнародних відносин початку XIX ст. Представницька історіографія історії континентальної блокади, її політичних та економічних наслідків налічує десятки досліджень, які стосуються історії континентальної блокади в цілому або окремих її аспектів, особливостей цієї блокади в окремих країнах та регіонах, впливу континентальної блокади на розвиток промисловості та торгівлі і т.д. У вітчизняній історіографії представлені фундаментальні парці як з історії континентальної блокади¹, з історії політичних, дипломатичних та економічних відносин періоду наполеонівських війн², так і дослідження з історії зовнішньої торгівлі та зовнішньоторгової політики Російської імперії³, з історії Південної України й чорноморської торгівлі⁴ та ін. Переважна більшість дослідників континентальної блокади відзначали той факт, що чорноморська торгівля мала особливі умови розвитку на початку XIX ст., у тому числі й під час континентальної блокади, які багато в чому визначили специфіку подальшого економічного розвитку регіону. Вплив континентальної блокади на чорноморську та азовську торгівлю, значення азовсько-чорноморської торгівлі для регіону, Російської імперії та системи континентальної блокади в цілому ще потребує окремого дослідження.

Поступове приєднання Російської імперії до умов континентальної блокади почалося в листопаді 1807 р. і фактично тривало до літа 1808 р., коли указом Олександра I від 31 липня було запроваджено (з 1 січня 1809 р.) для всіх прибулих до російських портів суден обов'язкове підтвердження неанглійського та нешведського походження вантажу⁵. Саме ці заходи найбільше вплинули на загальний стан російсько-англійської торгівлі, але для південних портів у цих правилах був зроблений виняток: товари турецького та будь-якого азійського походження приймалися в портах Чорного й Азовського морів без свідoctв про

походження⁶. Кількість же англійських торгових суден у чорноморських портах і до того часу не була значною (у 1803 р. до російських портів у Чорному та Азовському морях прибуло 7 англійських суден — менш 1% від загальної кількості суден та їх тоннажу⁷, 1804 р. — 25 суден, 2,5% кількості та 3,7% тоннажу⁸, 1805 р. — 35 суден, 3% кількості та 3,5% тоннажу⁹, 1806 р. — 11 суден, 2% кількості та 1,7% тоннажу¹⁰, а у 1807 р. їх не було взагалі¹¹), тому навіть повна відсутність англійських суден не могла зупинити чорноморську торгівлю. У даному випадку доцільніше говорити не про безпосередній вплив континентальної блокади на чорноморську торгівлю, а про зміну умов торгівлі у Середземномор'ї та у Європі в цілому, загальну нестабільну ситуацію та постійні очікування чергових військових, економічних і політичних загострень на початку XIX ст., у тому числі, через російсько-турецьку війну 1806–1812 рр.¹²

Джерельною базою більшості досліджень з історії зовнішньої торгівлі на півдні України в умовах континентальної блокади виступають документальні матеріали вищих органів влади Російської імперії, а саме документи фондів Департаменту міністра комерції, Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства комерції, генерал-прокурора Сенату Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), фонду Комерц-колегії Російського державного архіву давніх актів (м. Москва), опубліковані законодавчі акти («*Полное собрание законов Российской империи*»), матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії, публікації на сторінках газети «*Санкт-петербургские коммерческие ведомости*» і т.д. Частина з них уже була предметом окремих розвідок¹³. Водночас практично незалученими до наукового обігу, і насамперед, до дослідження особливостей чорноморської торгівлі на початку XIX ст. залишаються документальні джерела, пов'язані з діяльністю митних і карантинних установ, які мали безпосередньо провадити режим континентальної блокади на півдні Російської імперії. Подібні матеріали, безумовно, не можуть відображати загальну ситуацію в державі, але дають можливість встановити особливості торгівлі окремих чорноморських портів в умовах континентальної блокади та постійної участі Російської імперії у військових подіях початку XIX ст., відтворити окремі аспекти зовнішньої торгівлі на мікрорівні, простежити зміни в організації, напрямках та обсягах зовнішньої торгівлі на півдні України в умовах континентальної блокади, особливості відображення зовнішньої торгівлі в документальних джерелах митних і карантинних установ.

Важливим джерелом з історії зовнішньої торгівлі Південної України періоду континентальної блокади є відомості про товарообіг у портах Чорного моря. У Державному архіві Автономної республіки Крим та Державному архіві Одеської області виявлено відомості портових митниць і карантинів Одеси та Євпаторії про товарообіг у 1808–1809 рр.¹⁴, портових карантинних контор і портових митниць Євпаторії та Феодосії за 1809 р.¹⁵, Феодосійської портової карантинної контори щодо судноплавства і товарообігу в порту за 1810 р.¹⁶, які й будуть розглянуті у даній розвідці як хронологічно найближчі до досліджуваної проблематики. Подібна документація звітного характеру, не дивлячись на колись її численне представництво¹⁷, сьогодні становить значну рідкість, тим

більше щодо досить обмеженого хронологічного періоду, який для півдня України фактично вкладається в 1808–1809 рр.

Однією з найбільш інформативних у даній групі є справа з фонду канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора Державного архіву Одеської області «Про ціну та рід привезених до Євпаторійського порту і відвезених від нього товарів, як рівно й по Одеському порту», яка датується 1808–1809 рр. Формування справи пов'язане з вимогою херсонського військового губернатора Е.Й. Ришельє доставляти йому першого числа кожного місяця митні звіти про товарообіг у портах Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній — особливо щодо імпорту¹⁸. Хоча першого розпорядження («пропозиції») у справі не виявлено, але подібні пропозиції повторювалися неодноразово (на початку грудня 1808 р., 24 січня, 17 лютого та 17 березня 1809 р.)¹⁹ і свідчили про занепокоєння Е.Й. Ришельє станом зовнішньої торгівлі в підвідомчому йому краї. Справа складається з документів різних установ та за різні проміжки часу, що значно ускладнює створення єдиної картини товарообігу двох найбільших портів півдня України. Половина виявлених документів належать Євпаторійській портовій митниці (11 відомостей), які охоплюють 1808 — першу половину 1809 рр. Перша у справі відомість Євпаторійської портової митниці є найбільшою (охоплює весь 1808 р.) і, вочевидь, є першою із присланих одеському градоначальнику з Євпаторії. Відомість за структурою повністю відповідає формуляру звітної документації митниць (та й запит від Е.Й. Ришельє надійшов до митниці наприкінці року, коли склалися річні звіти)²⁰, а також структурі офіційних публікацій статистичних даних про обсяги зовнішньої торгівлі («Государственная торговля в разных ее видах»)²¹. За даними відомості, за час комунікації 1808 р. до Євпаторійського порту було привезено товарів на 186 439 руб., а відпущено російських товарів — на 529 523 руб. (позитивний торговий баланс у 343 084 руб.)²². Головними статтями експорту в Євпаторійському порту були пшениця (40% вартості експорту), вершкове масло (17%), кримська сіль (10%), сирі солені шкіри (8%) та ячмінь (7%), які разом становили практично 4/5 вартості експорту Євпаторійського порту²³.

У цілому, 1808 р. можна було вважати відносно вдалим для чорноморської торгівлі — про це у своєму листі від 21 вересня 1808 р. феодосійський градоначальник О.Ф. Клокачов писав міністру комерції М.П. Румянцеву і підкреслював зростання торгового судноплавства Феодосії (губернатор нарахував до 90 торгових суден у Феодосійському порту). О.Ф. Клокачов вважав наявну кількість торгових суден досить вагомою як на несприятливу міжнародну ситуацію та загальне зниження торгових обігів в Європі²⁴. Суттєвим позитивним фактором зростання чорноморської торгівлі стало тимчасове перемир'я в російсько-турецькій війні, яке тривало до березня 1809 р. (на випадок поновлення військових дій з Туреччиною імператор дозволив відпускати з російських портів турецькі судна з товарами²⁵).

Решта відомостей Євпаторійської портової митниці стосувалися торгівлі 1809 р., з лютого по червень, і наводять дані про товарообіг у порту помісячно:

за лютий представлена відомість тільки про відпускні товари, яка не містила аналітичної інформації і по суті являла собою копію реєстраційного журналу митниці, до якого записували подані на товари оголошення, загальні дані про товари та про сплачене мито²⁶. За лютий було подано 6 оголошень про вивезення на 4-х турецьких суднах товарів ніжинського купця першої гільдії Р.А. Баломати та євпаторійського купця першої гільдії Ш. Бобовича. Серед товарів було яловиче сало (530 пудів на 3445 руб.), вершкове масло (361 пуд на 3430 руб.), пшениця-арнаутка (650 чвертей на 3250 руб.), шкури сирі волячі (1640 руб.) та шерстяна повсть (75 руб.) — загальною вартістю 11 840 руб. Отже, всього три види товарів склали 86% вартості експорту Євпаторійського порту за лютий 1809 р.²⁷

За березень 1809 р. маємо вже 2 відомості: за місяць з Євпаторійського порту пішли 8, а прийшли 3 турецькі торгові судна (усі або до Константинополя, або звідти), серед власників товарів уже згадуваний купець Ш. Бобович, а також купці першої гільдії Х.Н. Ніюгі з Євпаторії, С. Агопов з Феодосії, Сеїт Мустафа з Бахчисарая, Ф. Чумаковський з Одеси. Серед привезених товарів кількісно домінували винні ягоди (956 пудів), решта статей імпорту суттєво поступалися обсягом — лимони (16 440 штук) та апельсини (17 800 штук) — орієнтовно 500 пудів, ізюм (142 пуди), оливкова олія (85 пудів) і т.д. Загальна вартість імпорту сягала 8491 руб. Експорт складався, у першу чергу, з арнаутки (4300 чвертей), ячменю (235 чвертей) та 3 чвертей борошна, вершкового масла (647 пудів) і т.д. на загальну суму в 34 673 руб.²⁸

Дані про товарообіг в Євпаторійському порту у березні 1809 р. Доповнюються двома відомостями місцевої митниці щодо прибуття та відплиття торгових суден. Обидві відомості стосуються не всього місяця, але в їх заголовках термін звітності не зазначений (фактично, у відомості прибулих суден — з 21 по 30 березня, відплиття суден — з 11 березня по 3 квітня). Обидва документи датовані 10 квітня і могли бути складені на вимогу Е.Й. Ришельє, тобто не належали до регламентованої документації. Всі прибулі судна (5 турецьких та 1 австрійське) прибули без товарів і без пасажирів (4 — з Константинополя, по одному — з Анатолії та Балаклави) для завантаження російськими товарами, вочевидь, саме через це кількість прибулих суден у даній відомості не збігається з даними вищезгадуваної відомості про товарообіг. Відправились з Євпаторійського порту 4 судна, (всі турецькі) у Константинополь, з різними товарами: пшеницею, ячменем вершковим маслом, шкірами, хутром і т.д.²⁹

За квітень 1809 р. також маємо 2 відомості, подібні до березневих, тобто складені на основі реєстраційних журналів без аналітичної обробки інформації. Загальна кількість оголошень значно зросла — на іноземні товари було подано 15 оголошень і 14 — на російські товари. Прибули тільки турецькі судна, з яких лише 3 були анатолійськими (м. Трапезунд), а решта — з Константинополя. Серед відправлених з Євпаторії торгових суден тільки одне пішло до Анатолії, а решта — до Константинополя, у тому числі 4 цесарських, решта ж — турецькі. Загальна вартість привезених у квітні іноземних товарів сягала 33 416 руб., а

вартість експорту — 40 638 руб. Серед власників товарів найчастіше натрапляємо на євпаторійського купця Ш. Бобовича, який у квітні 1809 р. провів через Євпаторійський порт 18 партій товарів (11 експортних і 7 імпорتنих), а також купців С. Агопова, Х.Н. Ніоті, Ф. Чумаковського та ін. Помітно зростає розмір товарів як іноземного, так і російського виробництва. У квітні імпортували ізюм (3328 пудів), винні ягоди (754 пуди), тютюн, каштани, оливкову олію, сарацинське пшоно (164 пуди), турецькі ріжки (71 пуд), каву (40 пудів), лимони (2500 штук), оливки (37 пудів), оцет (27 відер), фарбу хну (223 пуди), апельсини (1000 штук), горіхи волоські (196 пудів) і т.д. Серед предметів експорту відзначимо пшеницю (1070 чвертей), ячмінь (575 чвертей), жито (250 чвертей), борошно (3 чверті), сало яловиче (1401 пуд), залізо (1645 пудів), кримську сіль (5300 кримських кіле), а також хутра, полотна, шкіри сирі волячі, ліки і т.д.³⁰

Травневий товарообіг в Євпаторійському порту представлений лише однією відомістю — про відпущені за кордон товари: 9 турецьких суден, з яких одне відправилося до Румелії, а решта — до Анатолії. 6 партій товарів були зареєстровані на євпаторійського купця першої гільдії К. Сіврооглу, по одній партії — на С. Агопова та Ш. Бобовича. Представлено досить традиційний набір експортних товарів: кримська сіль (6500 кіле), шкіри сирі волячі (372 штуки), овеча вовна (1950 пудів), жито (1100 чвертей), вершкове масло (27 пудів), пшениця-арнаутка (350 чвертей), озима (25 чвертей), ячмінь (8 чвертей), залізо (925 пудів) і т.д. — загальною вартістю 17 799 руб.³¹

Останні за 1809 рік документи Євпаторійської портової митниці стосуються експорту та імпорту товарів у червні, причому відомість щодо іноземних товарів має нетиповий для подібних документів заголовок («Відомість про іноземні товари в Євпаторійській портової митниці митом очищені, та із пакгаузу випущені в червні 1809 року»), а відомість про експорт супроводжується аналогічним документом від Євпаторійського карантину. Отже, в червні від Євпаторійського порту відправилися 5 російських і 8 турецьких суден з товарами купців Х.Н. Ніоті, Ш. Бобовича та К. Сіврооглу. 2 судна заходили ще до Севастополя, а решта відправилася до Туреччини та Румелії. Серед товарів більшу частину становила кримська сіль (4000 кіле та 24 360 пудів), а також овеча вовна (1710 пудів), зернові (озимої пшениці 123 чверті, ячменю 20 чвертей, пшениця-арнаутки 16 чвертей, пшениці 20 чвертей та проса 5 чвертей) і т.д. загальною вартістю 10 505 руб.³² Іноземні товари були привезені виключно з турецьких міст на 9 турецьких суднах уже згадуваними купцями К. Сіврооглу та Ш. Бобовичем. Серед привезених товарів були нардек (1931 пуд), тютюн (986 пудів), горіхи (228 пудів) та ін. загальною вартістю 14 980 руб.³³ Отже, очевидним є від'ємний баланс червневої торгівлі в Євпаторійському порту, причому поступився він практично на третину вартості самих товарів. Сам по собі від'ємний баланс є доволі яскравим показником негативних явищ у зовнішній торгівлі даного порту, особливо для чорноморських портів, а у даному випадку маємо ще й загальне різке зменшення обсягів торгівлі, навіть у порівнянні з доволі «ненавігаційним» лютиєм (10 505 руб. проти 11 840 руб. у червні).

Звітна документація портового карантину Євпаторії про товарообіг представлена доволі фрагментарно, що, у першу чергу, пояснюється відсутністю практики подібної звітності для карантинів, тому частина карантинної документації реєстраційно-звітного характеру запроваджувалася на вимогу Е.Й. Рішельє. Насамперед, йдеться про так звані «накладні реєстри», запроваджені за європейським зразком з метою збору інформації про привезені шкіперами товари. Детальну інформацію про товари до цього збирали тільки митні установи, оскільки це було обов'язковою умовою митно-тарифних розрахунків, а з точки зору карантинної служби подібна інформація практично ніяк не впливала на проведення карантинного очищення вантажів. Запровадження додаткової звітності створило нові перешкоди в роботі карантинів: по-перше, точні дані про привезені товари знали тільки європейські шкіпери, які були звиклими до подібних вимог, азійські шкіпери, а іноді й власники товарів могли назвати тільки приблизні дані про вантаж; по-друге, передаючи товари до карантину, власники або шкіпери їх розпечатували, перекладали, перепаковували, тобто відбувалося порушення товарних місць і в результаті впущені та випущені з карантину товарні місця, упаковки і т.д. не збігалися; по-третє, дані про товари в карантині не збігалися з даними митниці, оскільки в карантин товари надходили всі й одразу, а випускалися поступово, так само проходило й митне очищення — і тут йдеться не про похибку у вимірюванні, тому що різниця у даних митниці і карантину могла вимірюватися «разами» (наприклад, у складеному 12 березня 1809 р. турецьким шкіпером Хасаном Ізмаїлом реєстрі були вказані 8000 лимонів, а митниця потім нарахувала 16 400, замість 500 лимонів — 1700, замість 5 ок ладану — 73, з іншого боку, заявлені шкіпером маслини взагалі не знайшлися³⁴). Тому карантини були змушені влаштовувати зважування вантажів своїми силами, оскільки належної допомоги, навіть від митних установ, не отримали³⁵. Подібна ситуація спричинила появу певних особливостей формуляра відомостей Євпаторійської карантинної контори. Так, у відомості про привезені з-за кордону у березні 1809 р. товари їх кількість зазначена двічі: вказана шкіпером та встановлена карантинною конторою — слід відзначити, що не всі шкіпери настільки категорично (як згадуваний шкіпер Хасан Ізмаїл) помилялися у визначенні кількості привезених ними товарів (хоча наявні помилки мали системний характер) і це, швидше за все, пов'язано з рівнем освіти шкіпера або/та спробами зекономити на сплаті мита³⁶.

У цілому, загальне зменшення товарообігу Євпаторійського порту з початку літа 1809 р., безумовно, пов'язане з дією указу від 14 травня 1809 р. щодо правил нейтрального мореплавства, яким категорично вимагалася наявність документів про походження товарів і ніяких винятків не передбачалося³⁷. Ще одним несприятливим фактором стало поновлення військових дій між Туреччиною та Росією і як результат — заборона наприкінці травня 1809 р. пускати до азовських та чорноморських портів турецькі купецькі судна³⁸. Отже, маємо різке скорочення торгових обігів по Євпаторійському порту (у 2–4 рази) упродовж всього двох місяців і саме тому абсолютно зрозумілим є занепокоєння і південноукраїнського купецтва, і генерал-губернатора Новоросійського краю

Е.Й. Ришельє щодо перспектив чорноморської торгівлі³⁹. Після звернень генерал-губернатора та міністра комерції М.П. Румянцева до імператора з приводу пом'якшення умов нейтрального мореплавства для Чорного та Азовського морів 1 жовтня 1809 р. було видано указ таганрозькому градоначальнику Б.Б. Кампенаузену про вільний допуск до чорноморських та азовських портів грецьких торгових суден⁴⁰. На цьому, фактично, континентальна блокада для чорноморських та азовських портів і закінчилася.

Документів щодо товарообігу в Одеському порту у даній справі порівняно менше і стосуються вони тільки серпня 1809 р.: 4 виявлені у справі реєстри привезеним з Акерману до Одеського карантину товарам не мають датування і воно може бути встановлене тільки приблизно за датою рапорту, який супроводжував їх подачу одеському градоначальнику Е.Й. Ришельє (6 вересня 1809 р.⁴¹). Всі товари, в основному тканини, були привезені на човнах російських купців (одеських, ніжинських, могильовських і т.д.)⁴².

Досить показовими щодо обсягів товарообігу Одеського порту є дві відомості портової митниці за серпень 1809 р.: упродовж серпня іноземні товари до Одеси привезли 6 одеських купців (один з них, Михайло Альбо, привіз 4 партії), в основному тканини та вироби з них, вина, тютюн, цукор, каву, ізюм, оливкову олію, ладан і т.д. загальною вартістю 83 855 руб.⁴³, у той же час було вивезено за кордон товарів на суму 223 262 руб.⁴⁴ При таких обсягах вивезених товарів російське судно («човен») згадується тільки один раз — одеський купець першої гільдії Ф. Парнес вивозив соснові дошки та 70 відер виноградного вина (на жаль, місце призначення не зазначене). Якщо ці дані порівняти з опублікованими звітами про одеську торгівлю («Санктпетербургские коммерческие ведомости»), то побачимо, що на серпень припадає практично половина обсягу одеського експорту за липень, серпень та вересень 1809 р. (за нашими розрахунками — 476 976 руб., а не 174 976, вказані в газеті)⁴⁵. Загальне зменшення обсягів тримісячного експорту з 1808 р. сягнуло 140 000 руб., що дозволяє досить впевнено припускати, що за сприятливих умов одеський експорт у серпні 1809 р. міг би скласти не менше 300 000 руб.

Зовнішньої торгівлі 1809 р. також стосується справа 32 із фонду Управління Феодосійським карантинним округом, в якій виявлено звітну документацію портових карантинних контор, портових митниць і брандвахти Євпаторії та Феодосії. Більшу частину справи складають відомості карантинних контор — 29 з 44 документів, відправлені на ім'я в.о. феодосійського військового губернатора О.О. Гейніца, а з вересня 1809 р. — на ім'я контр-адмірала О.Ф. Клокачова. Відомості карантинними конторами подавалися раз на 2 тижні, так само звітував і губернатор імператору⁴⁶. За даними Феодосійської портової митниці торгова навігація 1809 р. у Феодосійському порту почалася 25 січня, коли до м. Трапезунд відправилося французьке купецьке судно з 500 чвертями пшениці феодосійського першої гільдії купця І. Димитрапопула⁴⁷, а 10 лютого командир Феодосійської військової брандвахти рапортував коменданту О.О. Гейніцу про прибуття з Анатолії (м. Синоп) купецького судна під французьким прапором із тютюном, нардеком та бакалійними товарами⁴⁸. В Євпаторії торгова навігація

почалася 2 березня, коли, згідно з відомістю місцевої карантинної контори, з Константинополя прибуло торгове судно з маслинами, лимонами, оливковою олією, турецьким милом, тютюном та ін.⁴⁹. Виявлені у справі відомості Євпаторійського карантину охоплюють березень, квітень, травень, першу половину червня, липня та серпня 1809 р., Феодосійського карантину — квітень, другу половину травня, першу половину червня, вересень, жовтень, листопад та грудень 1809 р. (хоча вже з вересня у Феодосійському порту прибуття торгових суден не фіксували⁵⁰).

Документація портових митниць представлена у справі значно скромніше: Феодосійської — за 25 січня (рапорт), відомість за березень⁵¹, 14–28 квітня⁵², другу половину травня та за червень⁵³; Євпаторійської — за другу половину травня⁵⁴ та другу половину липня 1809 р.⁵⁵ Хоча матеріали справи доволі розрізнені, проте, можемо встановити деякі особливості відображення зовнішньої торгівлі двох кримських портів у звітній документації місцевих митних і карантинних установ. Дані, представлені митними та карантинними відомостями, суттєво різняться між собою, у тому числі, й за змістом, тому не можуть використовуватися для перехресної перевірки даних, хіба що для їх доповнення не більш ніж прикладами. Отже для даної ситуації маємо обрати найбільш повний комплекс документів однієї установи, у даному випадку для євпаторійської торгівлі — документацію карантину, а для феодосійської торгівлі — митну. Таким чином, за даними Євпаторійського карантину, впродовж березня 1809 р. до порту прибуло 6 суден (з них 1 цесарське) за російськими товарами, а відправилося тільки одне турецьке судно — до Константинополя з вантажем арнаутки (1400 чвертей), ячменю (25 чвертей) і т.д.⁵⁶ Упродовж квітня 1809 р. Євпаторійський порт прийняв 4 турецькі судна, в основному, з баластом, які прибули за російськими товарами. Відправилися за цей же час 8 турецьких та 1 цесарське судно до Константинополя і Трапезунда з вантажем кримської солі (4200 кіле), жита (250 чвертей), заліза (1620 пудів), пшениці (100 чвертей), ячменю (785 чвертей), пшеничного борошна (88 чвертей), вершкового масла (42 пуди) і т.д. Слід зауважити, що карантинні відомості містять далеко не всю інформацію про товари, оскільки її вони отримували від митниць, які, як правило, сприймали необхідність дублювати інформацію про товари для карантинів як непотрібну витрату часу і за можливості ігнорували вимоги карантинів.

Позитивним моментом у складених карантинами відомостях про торгове судноплавство є детальні переліки екіпажів суден із зазначенням підданства та наявних у екіпажу документів⁵⁷. У першій половині травня Євпаторійський карантин констатував повну відсутність торгових суден у порту⁵⁸, а в другій половині травня прибули 5 турецьких суден із Трапезунда, Унії та Керасонда з горіхами, тютюном, нардеком та ін. Відправилося тільки одне судно — турецьке, до Константинополя з вантажем солі (800 кіле), овечої вовни (1950 пудів) і т.д.⁵⁹ Євпаторійська ж митниця за цей же період зафіксувала відплиття трьох турецьких суден — до Бургаса, Трапезунда та Керасонда, з аналогічними товарами, але в іншій кількості (2400 кіле солі, 1952 пуди вовни, 400 чвертей жита і т.д., загальною вартістю 6801 руб.)⁶⁰. У першій половині червня

Євпаторійський карантин зафіксував практично останню торгіву активність в Євпаторійському порту, коли прибули 3 турецькі судна з Константинополя та Синопа з оливковою олією, ладаном, милом та ін., і відправилися до Трапезунда 2 турецькі судна з вантажем солі (900 кіле), жита (400 чвертей), пшениці (75 чвертей) і т.д.⁶¹ Одне з відправлених суден насправді вийшло з порту ще 21 травня і зафіксоване у попередній митній відомості, але у карантинну відомість внесено за червень. У липні практично повторилася травнева ситуація із судноплаством в Євпаторійському порту: за перші два тижні до карантину судна не прибували⁶², а в другій половині липня прибуло всього 2 російські та 1 французьке судно, та й ті з Севастополя⁶³. Митниця ж прозвітувала О.О. Гейніцу про відплиття 28 липня до Ліворно італійського судна з вантажем різноманітного хутра, а також 425 чвертями пшениці, 200 пудами сальних свічок і т.д.⁶⁴ Із 15 серпня Євпаторійська карантинна контора більше суден в порту не реєструвала⁶⁵.

Для характеристики торгівлі Феодосійського порту впродовж квітня–червня 1809 р. можемо одночасно використати виявлені відомості карантину та митниці, оскільки їх дані практично не перетинаються і не суперечать одне одному. За першу половину квітня маємо відомість тільки карантину, в якій зафіксовано прибуття одного турецького, французького та одного судна без прапору з Трапезунда з вантажем кави, тютюну, сушених фруктів і т.д.⁶⁶ Митниця ж у другій половині квітня зареєструвала відплиття 4-х турецьких суден до Анатолії, причому 2 судна пішли з баластом, інші два були завантажені товарами купця С. Агопова та С. Імбароглу (феодосійський купець першої гільдії): 98 берковців заліза, 50 чвертей пшениці, 165 пудів козиного волосу, 22 пуди овечої вовни, 1510 волячих шкур, турецької монети на 24 500 руб. і т.д.⁶⁷ За другу половину травня маємо відомості обох установ, але карантину — про прибуття суден (4 судна з Унії, Синопа та Керасонда з горіхами, оцтом, нардеком, бавовняними виробами і т.д.)⁶⁸, а митниці — про відсутність випуску суден з порту⁶⁹. Така ж сама ситуація з відомостями за 28 травня — 14 червня: карантин прозвітував про прибуття 6 турецьких суден з Унії та Тріполі з сушеними фруктами, бавовняними товарами, горіхами, нардеком, вином і т.д.⁷⁰, а митниця — про відправлення 2 турецьких суден до Таганрога з непроданими іноземними товарами й одного турецького судна до Трапезунда з товарами феодосійського купця першої гільдії А. Авадинова (51 пуд вершкового масла, 44 берковців заліза, 200 чвертей пшениці, 45 пудів риб'ячого жиру та один осел кримської породи)⁷¹. Останні виявлені дані щодо товарообігу у Феодосійському порту датуються 25 червня, коли до Одеси відправилося французьке судно з російськими товарами феодосійського купця першої гільдії Я. Доросєєва та іноземного гостя І. Лагорія⁷².

Наприкінці 1809 р. феодосійський губернатор О.Ф.Клокачов звітував імператору про досить скромні досягнення Феодосії у зовнішній торгівлі: прибулих за рік суден було 25 (3 російські, 4 французькі, 18 турецьких), відправлених 27 (1 російське, 6 французьких, 2 італійських, 18 турецьких), а товарів було привезено на 121 417 руб., а відпущено на 196 558 руб.⁷³

Практично комплексом документів Феодосійської портової карантинної контори за 1810 р. можемо вважати справу 36 із фонду 195 Державного архіву Автономної республіки Крим: у справі виявлено 48 тижневих і 3 двотижневі (28 грудня 1809 — 14 січня 1810 рр., 14–28 січня, 14–28 грудня) рапорти та 4 відомості (за 14–28 квітня, 28 квітня — 14 травня, 28 липня — 14 серпня та 28 вересня — 14 жовтня 1810 р.) щодо стану карантину, узбережжя та кількості суден у порту. Всі рапорти та відомості адресовані феодосійському військовому губернатору О.Ф. Клокачову. Характерним для відомостей є те, що на відміну від рапортів, якими звітували за період з вівторка по вівторок (зрідка, по середу) кожного тижня, відомості були прив'язані до дати, а не до дня тижня (тобто, 1, 14 та 28 числа кожного місяця), а відповідно, не можуть збігатися з даними рапортів за ці ж періоди і ними перевірятися. Загальна кількість прибулих до Феодосійського порту впродовж навігації (з лютого по жовтень) суден — 66, тобто, у середньому — 5–6 суден на місяць або ж 1–2 на тиждень. Більше половини суден (60%) прибули до Феодосії у квітні та травні, ще 18% у червні і 11% у вересні та жовтні. У решту місяців маємо від 1 до 3 прибулих суден, у тому числі так званих призових⁷⁴. Очевидним є невелике збільшення кількості торгових суден у порівнянні з 1809 р., але значно менше рівня 1808 р.

Весняний період навігації у Феодосійському порту представлений двома відомостями — із середини квітня до середини травня 1810 р. Відомість про прибулі до Феодосійського порту судна за 14–28 квітня описує тільки 3 турецькі та 1 грецьке судно, які прибули з м. Трапезунда, Пентараклі та Унії, в основному, з баластом (тобто, за російськими товарами) та привезли нардек, тютюн, оцет, рис, фрукти свіжі та сушені, бавовняні тканини, каву, перець, рибу і т.д.⁷⁵ У відомості за 28 квітня — 14 травня зафіксовані 19 грецьких суден, які прибули з Неаполя (3), Унії (4), Трапезунда (7), Тріполі (3), Самсона (1) та Керасонда (1). Більшість суден, як і попередні, з баластом та приблизно таким же набором товарів, а також з різного дерева дошками, дерев'яними виробами, горіхами, вином, і т.д.⁷⁶ Відомості за першу половину серпня та жовтня фіксують прибуття відповідно 1 (з Тріполі) та 2 (з Константинополя) грецьких суден із баластом і вже традиційним набором товарів⁷⁷.

Таким чином, виявлені у фондах Державного архіву Автономної республіки Крим і Державного архіву Одеської області відомості митних та карантинних установ Одеси, Євпаторії та Феодосії за 1808–1810 рр. дозволяють встановити деякі особливості зовнішньої торгівлі Південної України в умовах континентальної блокади, а саме, структуру експорту та імпорту (у випадку з імпортом очевидним є домінування товарів східного походження, а в експорті — зернових, сала, масла та солі), обсяги товарообігу, які досить чітко реагували на зміни умов торгівлі, у даному випадку — вимоги документального підтвердження походження товарів упродовж травня–жовтня 1809 р. та обмеження торгового судноплавства у травні 1809 р. через відновлення військових дій між Росією і Туреччиною, персональний склад торгуючого в портах купецтва і т.д. Крім того, спостерігаємо певні зміни у документації митних та карантинних установ, пов'язані з посиленням уваги губернської адміністрації до місцевої

зовнішньої торгівлі, а саме появу нової звітності, ускладнення структури відомостей, запровадження нових форм контролю за імпортом товарів і т.д. Все це однак не сприяло якіснішому обліку товарів і торгових суден, оскільки на установи було покладено виконання непритаманних їм функцій (наприклад, реєстрація у карантинах товарів, а не тільки вантажів) та й співпраця митного й карантинного відомств завжди залишала бажати кращого. За умови врахування специфіки створення та особливостей інформативних можливостей звітної документації карантинних і митних установ Євпаторії, Феодосії та Одеси 1808–1810 рр. виявлені відомості щодо торгового судноплавства й товарообігу можуть бути цінним джерелом з історії зовнішньої торгівлі на півдні України в умовах континентальної блокади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Тарле Е.В.* Континентальная блокада // Сочинения. — М. : Издательство Академии наук СССР, 1958. — Т. 3. — 654 с.; *Злотников М.Ф.* Континентальная блокада и Россия. — М.–Л.: Наука, 1966. — 360 с.

² *Сироткин В.Г.* Французский историк о внешнеторговой политике Англии в эпоху континентальной блокады // Вопросы истории. — 1963. — № 2. — С. 195–106; *Сироткин В.Г.* Из истории дипломатических и торговых отношений России с Францией и Англией в первые годы XIX в. // Международные отношения. Политика. Дипломатия (XVI–XX века). Сборник статей к 80-летию академика И.М. Майского. — М.: Наука, 1964. — С. 451–465; *Сироткин В.Г.* Тильзитский мир // Французский ежегодник. 1963. — М.: Наука, 1964. — С. 62–89; *Сироткин В.Г.* Континентальная блокада и «объединение Европы» // Новая и новейшая история. — 1964. — № 3. — С. 132–135; *Сироткин В.Г.* Дуэль двух дипломатий. Россия и Франция в 1801–1812 гг. — М., 1966. — 208 с.; *Сироткин В.Г.* Континентальная блокада и русская экономика (обзор французской и советской литературы) // Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков. — М.: Наука, 1969. — С. 54–77; *Сироткин В.Г.* Финансово-экономические последствия наполеоновских войн и Россия в 1814–1824 гг. // История СССР. — 1974. — № 4. — С. 46–62; *Станиславская А.М.* Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798–1807 гг.). — М., 1962. — 503 с.; *Ададуров В.В.* Економічні інтереси на службі великої політики: Проекти та спроби французького проникнення на південні ринки Російської імперії (1800–1812 роки) // Україна Модерна: Зб. наук. праць. — Київ; Львів, 2006. — Ч. 10. — С. 21–37; *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX ст. — Львів: Видавництво Львівського католицького університету, 2007. — 560 с.

³ *Покровский С.А.* Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. — М.: Международная книга, 1947. — 403 с.; *Золотов В.А.* Внешняя торговля Южной России в первой половине XX века. — Ростов: Издательство Ростовского университета, 1963. — 192 с.; *Носова Г.В.* О некоторых отличительных чертах торговли России со странами Европы в 1812 году // 1812 год. Люди и события великой эпохи. Материалы международной научной конференции: Москва, 23 апреля 2009 года. — М.: Куликово поле, 2009. — С. 101–129; *Носова Г.В.* Особенности российско-английских торговых отношений в период формирования Третьей и Четвертой антифранцузских коалиций //

Труды ГИМ. — Выпуск 179: Эпоха 1812 года. Исследования. Источники. Историография. VII: Сборник материалов. К 200-летию Отечественной войны 1812 г. — М., 2008. — С. 13–35.

⁴ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. — М.: Наука, 1970. — 382 с.; *Шеремет В.И.* К истории русско-турецкой торговли в конце XVIII — начале XIX вв. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. — Вып. 2. — Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1968. — С. 136–147; *Шеремет В.И.* Русско-турецкая торговля и балканские земли (конец XVIII — первая половина XIX в.) // Балканские исследования. — Вып. 9. Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. — М.: Наука, 1984. — С. 74–85.

⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. — СПб., 1830. — Т. XXX. — С. 476–477.

⁶ *Злотников М.Ф.* Континентальная блокада и Россия. — М.–Л.: Наука, 1966. — С. 146–147.

⁷ Государственная торговля 1803 года в разных ее видах. — СПб., 1804.

⁸ Государственная торговля 1804 года в разных ее видах. — СПб., 1805.

⁹ Государственная торговля 1805 года в разных ее видах. — СПб., 1806.

¹⁰ Государственная торговля 1806 года в разных ее видах. — СПб., 1807.

¹¹ Государственная торговля 1807 года в разных ее видах. — СПб., 1808.

¹² *Головко Ю.И.* «Санктпетербургские коммерческие ведомости» як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України початку XIX ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Том 22. — К., 2011. — С. 143–154.

¹³ *Головко Ю.И.* Континентальна блокада в азовсько-чорноморських портах за матеріалами археографічного видання «Внешняя политика России XIX и начала XX века» // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Випуск 32. — С. 114–121; *Її ж.* «Санктпетербургские коммерческие ведомости» як джерело... — С. 143–154; *Її ж.* Матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії» як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII — початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. — Запоріжжя: ЗНУ, 2011. — Вип. XXX. — С. 252–255.

¹⁴ Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.), ф. 1, оп. 219, спр. 6.

¹⁵ Державний архів в Автономній республіці Крим (Держархів АР Крим), ф. 195, оп. 1, спр. 32.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Головко Ю.И.* Відомості митних установ як джерело до історії митниць Південної України останньої чверті XVIII — першої половини XIX століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Том 7. — Київ, 2001. — С. 182–196.

¹⁸ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 219, спр. 6, арк. 12.

¹⁹ Там само, арк. 2, 12, 18, 30.

²⁰ *Головко Ю.И.* Відомості митних установ як джерело... — С. 182–196.

²¹ Государственная торговля 1807 года в разных ее видах. — СПб., 1808.

²² Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 219, спр. 6, арк. 11.

²³ Там само, арк. 5, 6.

²⁴ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф.13, оп 2, д. 1479, л. 1.

²⁵ Там же, л. 2.

²⁶ *Головко Ю.И.* Відомості митних установ як джерело... — С. 182–196.

²⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 219, спр. 6, арк. 14–17.

- ²⁸ Там само, арк. 62–66.
- ²⁹ Там само, арк. 80–81 зв.
- ³⁰ Там само, арк. 45–50, 53–60.
- ³¹ Там само, арк. 83–83 зв.
- ³² Там само, арк. 95–98.
- ³³ Там само, арк. 99–102.
- ³⁴ Там само, арк. 26.
- ³⁵ Там само, арк. 18.
- ³⁶ Там само, арк. 33–36.
- ³⁷ Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского Министерства иностранных дел. — Серия первая (1801–1815 гг.). — Том пятый (апрель 1809 г. — январь 1811 г.). — М.: Государственное издательство политической литературы, 1967. — С. 57.
- ³⁸ РГИА, ф. 13, оп. 2, д. 1479, л. 10.
- ³⁹ Внешняя политика России XIX и начала XX века... — С. 162.
- ⁴⁰ Там же. — С. 245.
- ⁴¹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 219, спр. 6, арк. 108.
- ⁴² Там само, арк. 110–112.
- ⁴³ Там само, арк. 115–117.
- ⁴⁴ Там само, арк. 131.
- ⁴⁵ «Санктпетербургские коммерческие ведомости», 1809 г., № 48.
- ⁴⁶ Держархів АР Крим, ф. 195, оп. 1, спр. 32, арк. 80.
- ⁴⁷ Там само, арк. 2, 30.
- ⁴⁸ Там само, арк. 4.
- ⁴⁹ Там само, арк. 8.
- ⁵⁰ Там само, арк. 206–249.
- ⁵¹ Там само, арк. 18, 21.
- ⁵² Там само, арк. 5–53 зв.
- ⁵³ Там само, арк. 90, 120, 151.
- ⁵⁴ Там само, арк. 100.
- ⁵⁵ Там само, арк. 161–165.
- ⁵⁶ Там само, арк. 8–12.
- ⁵⁷ Там само, арк. 47, 82.
- ⁵⁸ Там само, арк. 88.
- ⁵⁹ Там само, арк. 96.
- ⁶⁰ Там само, арк. 100.
- ⁶¹ Там само, арк. 128.
- ⁶² Там само, арк. 159.
- ⁶³ Там само, арк. 122, 174.
- ⁶⁴ Там само, арк. 161.
- ⁶⁵ Там само, арк. 200.
- ⁶⁶ Там само, арк. 41.
- ⁶⁷ Там само, арк. 52.
- ⁶⁸ Там само, арк. 92.
- ⁶⁹ Там само, арк. 90.
- ⁷⁰ Там само, арк. 123.
- ⁷¹ Там само, арк. 120.
- ⁷² Там само, арк. 136.

⁷³ РГИА, ф. 13, оп. 2, д. 1573, л. 5.

⁷⁴ Держархів АР Крим, ф. 195, оп. 1, спр. 36, арк. 76.

⁷⁵ Там само, арк. 34–37.

⁷⁶ Там само, арк. 42–65.

⁷⁷ Там само, арк. 83–85, 96–99.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2012.